

ПРАВО ТА МОРАЛЬ ЯК СКЛАДОВІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА (ПРАВО, МОРАЛЬ, ГІДНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЧЕСТЬ)

У регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. Для визначення правових норм необхідний не тільки їхній всебічний аналіз з урахуванням ідей правосвідомості суспільства, соціального порядку, але й виявлення взаємозв'язків норм права з принципами та нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Застосування норм права вимагає глибокого вивчення моральної оцінки життєвих відносин, обставин у конкретній юридично значущій справі. Аналіз моральних відносин, їхня оцінка мають особливо важливе значення при розгляді шлюбно-сімейних, багатьох цивільних та кримінальних справ.

Як форма суспільної свідомості, комплекс відносин і норм, мораль виникає раніше політичної та правової форм свідомості. Звичай, мораль регулювали поведінку людей у первіснообщинному ладі [2, с. 144-149].

У моралі виражені уявлення людей про добро та зло, справедливість, гідність, честь, працьовитість, милосердя тощо. Норми моралі — продукт історичного розвитку людства, вони сформувалися у боротьбі зі злом, за утвердження добра, людоловства, справедливості, щастя людей. На розвиток моралі впливають соціальні відносини, інші форми суспільної свідомості. Моральні принципи та норми, врешті-решт, визначаються економічними умовами життя суспільства. У розвитку людства відзначається моральний прогрес, зростання ролі моральної культури в цілому. Однак моральний розвиток людства зазнає певних протиріч. Загальнолюдське в моралі стикається з проявами групової моральної свідомості, відбувається взаємодія, наприклад, загальнолюдського і вузькопартійного. Значний вплив на мораль, утвердження загальнолюдських норм моралі у свідомості, в поведінці людей справляє релігія. Загальнолюдський зміст моральності знаходить свій вираз у «золотому правилі», що говорить: «Поводься по відношенню до інших так, як ти хотів би, щоб вони поводитися по відношенню до тебе». Принципи моралі — це основи, вихідні вимоги, що охоплюють суспільне та особисте життя людини. Вони конкретизуються у вигляді норм, що регулюють поведінку людей у певних життєвих ситуаціях. Норми моралі тоді стають основою моральної поведінки людини, коли вони затверджуються в її самосвідомості, набувають якості переконання, зливаються з її почуттями та емоціями.

Історія розвитку цивілізації свідчить, що право та мораль як складові частини духовної культури суспільства органічно взаємопов'язані. Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови [5, с. 39]. Законодавча влада у роботі по вдосконаленню права враховує стан суспільної моралі, моральну культуру населення країни, виходить з того, що моральна основа права є найважливішою складовою величиною загальної регулятивної потенції права, що право має бути моральним, закони повинні бути справедливими й гуманними. В Україні певну роль в зазначених процесах відіграє Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі.

Найбільшу моральну цінність являють собою основні права людини — юридичне вираження її свободи та гідності. Фактична реалізація цих прав є умовою людського щастя, тому що права людини, власне кажучи, є її прагненням до щастя, що визнане законом. На тісний зв'язок між правом та мораллю вказують історичні пам'ятки права стародавнього світу, середніх віків та Нового часу. Про це ж свідчить застосування морально-етичних понять при оцінці змісту законів та інших джерел права. Стародавній вислів «*jus est ars boni et aequi*» («Право є мистецтво добра і справедливості») розкриває органічний зв'язок права та моралі. В роботі Г. Гегеля «Філософія права» питання права трактується в органічному зв'язку з моральністю, мораллю. У гегелівському вченні трьома основними рівнями розвитку поняття права є: абстрактне право, мораль та моральність. «Правове і моральне не можуть існувати кожне саме по собі, і вони повинні мати своїм носієм і своєю основою моральне тому, що праву бракує моменту суб'єктивності, а мораль, знов-таки, одностороння, тому що має виключно суб'єктивність, і, таким чином, обидва моменти самі по собі не володіють дійсністю» [3, с. 177].

Зв'язок права та моралі знаходить вираження й у теорії права, в інтерпретації ряду юридичних проблем. Наприклад, питання про співвідношення права та закону, яке має давню історію, можна правильно зрозуміти й вирішувати, виходячи з органічного взаємозв'язку права та моралі. У пізнанні якості закону аксіологічний підхід передбачає в оцінці змісту закону застосування категорій справедливості та гуманності. Закон може виявитися невідповідним до цих соціально-філософських та етичних категорій. У цьому випадку закон не може бути визнаним істинним правом, він не є право по-суті. Однак, розрізняючи право й закон, не можна догматично протиставляти їх один одному. Слід виходити із презумпції: закон є право. Це зміцнює престиж закону, правопорядок і суспільну моральність.

На дію моралі впливає весь уклад життя суспільства, саме соціальне спілкування індивідів; установи культури виховують громадян у дусі правової та моральної свідомості суспільства. На нашу думку, активну роль у вихованні моральної культури особистості відіграє позитивний приклад. Він сприяє тому, що вимоги моралі стають елементом, складовою частиною самосвідомості людини, її переконанням і моральною позицією. Поряд із розвитком культури, свідомості громадян, зростає ефективність правового регулювання суспільних відносин, виконання норм права сприймається громадянами як обов'язок перед державою і суспільством, поширюється і поглиблюється взаємодія права та моралі.

Проблема співвідношення права та моралі в усі часи була в центрі уваги представників правової та філософської думки. Чимало аспектів цієї проблеми вивчалось у свій час Цицероном [7, с. 285], Арістотелем [1, с. 650], Г. Гегелем [3, с. 177], Г. Кельзенем [4, с. 7-13, 15, 17-19] тощо. Проаналізуємо погляди останнього щодо взаємозв'язку та взаємодії права та моралі як певних соціальних норм, соціальних регуляторів для ілюстративної прикладної демонстрації вищевикладеного.

Г. Кельзен, створюючи та аналізуючи власну, так звану «чисту» теорію права, велику увагу приділив співвідношенню права та моралі.

Визнаючи право сукупністю норм, його тим самим відмежовують від природи, а правознавство — від природознавства. Проте, крім правових норм, існують ще й інші норми, які регулюють поведінку людей по відношенню один до одного, і тому правознавство — це не єдина дисципліна, яка займається вивченням та описом соціальних норм. Інші соціальні норми можна об'єднати терміном «мораль», а дисципліна, що їх вивчає та описує, — називається «етика».

Оскільки справедливість є вимогою моралі, то співвідношення справедливості й права необхідно розглядати разом із співвідношенням моралі та права. При цьому, вважає Г. Кельзен, необхідно мати на увазі, що мораль часто плутають з етикою, так само як право з правознавством, вважаючи, що етика регулює людську поведінку, визначає права та обов'язки людей, тобто владно встановлює норми, в той час як ця сфера стосується моралі, а етика може лише вивчати та описувати моральні норми. Методологічній «чистоті» правознавства, за Г. Кельзенем, загрожує небезпека не тільки тому, що часто не помічають межі, які відмежовують право від правознавства, а набагато частіше тому, що правознавство не відрізняють від етики і, відповідно, не помічають чіткої відмінності між мораллю та правом.

Відмінність права та моралі не може торкатися змісту поведінки, до якої зобов'язують людину норми цих обох соціальних порядків. Г. Кельзен наводить такий приклад: самогубство може бути заборонено не тільки мораллю, але й правом; сміливість може бути не тільки моральною, але й правовою. Таким чином, поширена думка про те, що право визначає зовнішню поведінку, а мораль — внутрішню, є невірною. Норми обох порядків визначають і ту, й іншу поведінку: сміливість, як моральна доброчесність, ґрунтується не тільки на духовній якості безстрашності, але й на зовнішній поведінці, обумовленій цією якістю [4, с. 7-13, 15, 17-19].

Г. Кельзен вважає, що поведінка людини є моральною тоді, коли вона діє всупереч своїм схильностям та егоїстичним інтересам, а встановлений моральною нормою обов'язок поводити себе належним чином існує й тоді, коли схильності та егоїстичні інтереси суперечать визначеній поведінці. Те саме стосується й обов'язків, що встановлюють правові норми. Таким чином, і моральний порядок, і правовий порядок як соціальні порядки визначають поведінку, яка може бути протилежною схильностям та егоїстичним інтересам людей.

Погоджуючись з Г. Кельзенем, зазначимо, що мораль та право не суттєво відрізняються з огляду формування норм. Подібно нормам права, норми моралі породжують звичку чи свідоме «встановлення». У цьому розумінні мораль, як і право, є позитивною; наукова етика вивчає тільки позитивну мораль, так само як правознавство вивчає тільки позитивне право.

Відмінність між правом та мораллю необхідно шукати не в тому, що саме ці порядки «наказують» чи «забороняють», а в тому, як вони наказують чи забороняють (певну поведінку). Принципову відмінність між правом та мораллю можна виявити лише за умови, що право буде розглядатися як примусовий по-

рядок, тобто нормативний порядок, який спрямований на визначення належної поведінки та пов'язаний із соціально-організованим актом примусу, а мораль — як соціальний порядок, який не передбачає такого роду санкцій. Санкції моралі як соціального порядку полягають лише у схваленні поведінки, яка відповідає нормі, та в засудженні поведінки, що їй суперечить, а про застосування фізичної сили, — пояснює Г. Кельзен, — взагалі не йдеться.

У «чистій» теорії права Г. Кельзен вказує на те, що визначення права та моралі різними видами нормативних систем призводить до питання про їх співвідношення. Це питання має декілька спрямувань. По-перше, яке фактичне співвідношення між правом та мораллю? По-друге, яким це співвідношення повинно бути? Г. Кельзен вважає, що ці два питання часто ототожнюють і це призводить до непорозуміння. «На перше питання, — пише вчений, — відповідають по-різному: одні вважають, що право є моральним за своєю природою, інакше кажучи, поведінка, яка визначається правовими нормами, визначається й моральними нормами, а якщо деякий соціальний порядок визначає поведінку, яка заборонена мораллю, то цей порядок не є правом, бо він несправедливий; інші вважають, що право може і не бути моральним (тобто справедливим), але соціальний порядок, який не є моральним, може бути правом» [4, с. 7-13, 15, 17-19].

Г. Кельзен зауважує: якщо питання про співвідношення права та моралі розглядати як питання про зміст права, а не про його форму, та стверджувати, що право за своєю природою має моральний зміст і являє собою моральну цінність, то право існує всередині сфери моралі, і тому правопорядок є складовою частиною морального порядку, тобто право є моральним і за своєю природою — справедливим. Таким чином, виходячи із змісту права, можна зробити висновок, що правопорядок є частиною моралі, а право і справедливість — тотожні.

Однак, проводяючи аналіз співвідношення права та моралі, вчений зазначає, що в різні часи та в різних просторових вимірах люди вважали справедливим та несправедливим зовсім різні поняття, і тому неможливо визначити загальний елемент у змісті різних моральних порядків. Таким чином, абсолютних моральних цінностей не існує, і будь-які моральні цінності є відносними [4, с. 7-13, 15, 17-19].

Загальною ознакою, яка притаманна усім моральним системам, є те, що ці системи містять соціальні норми, тобто такі норми, які передбачають певну поведінку одних людей по відношенню до інших, а, отже, встановлюють належну поведінку. Таким чином, загальним для всіх моральних систем є їх форма, нормативний характер. Погоджуючись саме з таким висновком, можна стверджувати, що право за своєю природою є моральним. Отже, питання про співвідношення права та моралі — це питання про те, що право є правовою цінністю, яка водночас є відносною моральною цінністю.

Г. Кельзен стверджує, що теорія позитивного права вимагає розмежування права і моралі взагалі та права і справедливості зокрема. Така теорія позитивного права спрямована проти традиційного уявлення про те, що існує одна-єдина, тобто абсолютна мораль, а, отже, й абсолютна справедливість. Поділ права та моралі, права і справедливості означає, що позитивний правопорядок не залежить від абсолютної моралі. Якщо узяти до уваги відносні моральні цінності, то те, що право має бути моральним, означає лише, що конструкція позитивного права має відповідати певній моральній системі — одній із багатьох можливих. Отже, вимога розділити право і мораль, право і справедливість при відносних моральних цінностях означає наступне: по-перше, певний правопорядок оцінюється як моральний чи неморальний, справедливий чи несправедливий і співвідноситься з однією із багатьох можливих моральних систем, а не з однією абсолютною мораллю. (тобто існує лише відносне, а не абсолютне оціночне судження); по-друге, дійсність позитивного правопорядку не залежить від того, відповідає він моральній системі чи ні.

Відносна мораль не може виконувати покладену на неї функцію — забезпечити абсолютний критерій оцінки позитивного права. Такий критерій взагалі неможливо визначити шляхом наукового пізнання. Але це ще не означає, що не існує інших критеріїв. Кожна моральна система може бути таким критерієм. Оцінюючи конструкцію позитивного правопорядку з моральної точки зору (справедлива вона, чи ні), необхідно мати на увазі, що критерій оцінки є відносним, та існує можливість оцінювати позитивний правопорядок з позиції іншої моральної системи. Відповідно до цього, Г. Кельзен робить висновок: якщо деякий правопорядок з точки зору однієї моральної системи оцінюється як несправедливий, то з точки зору іншої системи може бути оцінений, навпаки, як справедливий [4, с. 28-32].

Якщо моральний порядок не наказує підкоритися позитивному правопорядку при будь-яких обставинах, а отже, існує можливість розходження між мораллю та правопорядком, то вимога відрізнити право від моралі та правознавство від етики означає, що дійсність позитивних правових норм не залежить від їх відповідності моральному порядку. Таким чином, з точки зору позитивного права правова норма може бути дійсною, навіть якщо вона суперечить моральному порядку.

Ще стародавні філософи (Платон, Демокріт, Арістотель) вказували на значення цих головних показників суспільної поведінки, їхню єдність та протиріччя.

Слід зазначити, що ми не вступаємо тут у полеміку, що ведеться в літературі навколо поняття права, але дотримуємося думки, відповідно до якої право — це похідні від держави норми, покликані виражати ідеї гуманізму, моральності, справедливості, природних прав людини, міру свободи особи; баланс інтересів між різними прошарками суспільства.

Юристи у своїй діяльності вивчають, тлумачать, застосовують, насамперед, правові норми — це їх спеціальність. Але вони для оцінки поведінки суб'єктів правових відносин і правильного розв'язування виникаючих колізій, постійно звертаються і до етичних критеріїв, оскільки в основі права лежить мораль.

Російські правознавці (В. Соловйов, І. Ільїн та ін.) незмінно підкреслювали, що право є лише мінімум моральності або юридичне оформлена мораль. Право — засіб реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства. Без уроків моральності, моралі, етики право немислиме. В. Соловйов, наприклад, визначав право як «примусову вимогу здійснення мінімального добра чи порядку, що не допускає свідомого прояву зла» [6, с. 30-43].

Мораль — найважливіший соціальний інститут, одна із форм суспільної свідомості. Вона являє собою сукупність життєвих принципів, поглядів, оцінок, переконань і заснованих на них норм поведінки, які історично складаються та розвиваються, а також визначають та регулюють ставлення людей один до одного, до суспільства, держави, родини, колективу, класу, навколишньої дійсності. Без належної моралі, відповідної критеріям людяності, неможливо говорити про право, правову систему, відповідну інтересам людини.

Використані джерела:

1. *Аристотель*. Сочинения: [в 4-х т.] / Аристотель; [пер. с древнегреч.]. — М.: Мысль, 1984. — 830 с.
2. *Власов В.И.* Теория государства и права: [учеб. пособ.] / В.И. Власов, Г.Б. Власова. — [изд-е 2-е]. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. — 331 с.
3. *Гегель Г.* Сочинения: [в 14 т.] / Г. Гегель. — М.: Государственное изд-во, 1934. — Том 7: Философия права. — 527 с.
4. *Кельзен Г.* Чистое учение о праве / Г. Кельзен; [пер. с нем.]. — М.: АН СССР ИНИОН, 1987. — 195 с.
5. *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс* / [под ред. Ю.Н. Оборотова]. — О.: Феникс, 2011. — 436 с.
6. *Соловьёв В.С.* Сочинения: [в 2 т.] / В.С. Соловьёв; [сост., общ. ред. и вступ. ст. А.Ф. Лосева и А.В. Гулыги]; [примеч. С.Л. Кравца и др.]. — М.: Мысль, 1988. — Т. 1. — 892 с.
7. *Этическая мысль*. Наши публичные чтения. — М.: Политиздат, 1990. — 428 с.

Калетник О. М. Право та мораль як складові духовної культури суспільства (право, мораль, гідність, справедливість, честь).

Стаття присвячена питанням взаємозв'язку, взаємовпливу, взаємовідповідності права і моралі — найбільш дієвим поведінковим регулятором. Втім зазначено, що їх єдність зовсім не викликає протиріч та колізій між ними. Саме відповідність права і моралі стають критеріями оцінки закону як правового та справедливого. Окрема увага присвячена категоріям «етика» — мораль, «правознавство» — право. Ілюстрованою, прикладною основою викладу стають погляди та вчення Г. Гегеля, Г. Кельзена, а також видатних мислителів стародавнього світу.

Ключові слова: право, мораль, справедливість, гідність, етика, правознавство, правопорядок, моральний порядок.

Калетник О. Н. Право и мораль как составные духовной культуры общества (право, мораль, достоинство, справедливость, честь).

Статья посвящена вопросам взаимосвязи, взаимовлияния и соответствия права и морали — наиболее действенным поведенческим регуляторам. Впрочем указано, что их единство вовсе не вызывает противоречий и коллизий между ними. Именно соответствие права и морали становятся критериями оценки закона как правового и справедливого. Отдельное внимание посвящено категориям «этика» — мораль, «правоведение» — право. Иллюстрированной, прикладной основой изложения становятся взгляды и учения Г. Гегеля, Г. Кельзена, а также выдающихся мыслителей древнего мира.

Ключевые слова: право, мораль, справедливость, достоинство, этика, правоведение, правопорядок, моральный порядок.

Kaletnik O. Right and moral as constituents of spiritual culture of society (right, moral, dignity, justice, honour).

The article deals with the relationship, mutual, reciprocal rights and morality — the most effective behavioral regulators. However, indicated that their unity does not cause conflicts are conflicts between them. It was the conformity of laws and morals are the evaluation criteria of the law as a legal and fair. Special attention is devoted to the category of «ethics» — moral, «jurisprudence» — right. Illustrated, and applied basis of presentation are the views and teachings of G. Hegel, G. Kelsen, and prominent thinkers of the ancient world.

Key words: right, morality, justice, dignity, ethics, jurisprudence, law and order, moral order.

Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.